

12. Слободчиков В. И. Психология человека: введение в психологию субъективности / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. – Москва: Школа-Пресс, 1995. – 384 с.
13. Тюнников Ю. С. Социокультурное и педагогическое проектирование: проблемы взаимодействия / Ю. С. Тюнников // Известия высших учебных заведений. Северо-Кавказский регион. Общественные науки– 2000. – № 1. – С. 100.
14. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл; пер с англ. и нем. / Общ. ред. Л.Я. Гозмана и Д.А. Леонтьева. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
15. Чепелева Н. В. Дискурсивні засоби самопроекування особистості / Н. В. Чепелева // Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка». Тематичний випуск «Актуальні проблеми когнітивної психології». – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2013. – Вип. 24. – С. 7 – 11.
16. Чепелева Н. В. Самопроекування особистості в контексті постнекласичної психології / Н. В. Чепелева // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". – 2012. – Вип. 20. – С. 17-25.
17. Чепелева Н. В. Спрямованість особистості на розвиток як підґрунтя самопроекування / Н. В. Чепелева // Психологія саморозвитку особистості: збірник наукових праць [Електронний документ] / за ред. Н. В. Чепелевої, Я. Ф. Андреєвої. – Чернівці – Київ, 2016. – 284 с.
18. Щукина М. А. Направления исследований саморазвития личности в современной зарубежной психологии / М. А. Щукина // Вопросы психологии. – 2014. – №4. – С. 94 – 105.

УДК:159.922.8

Токарева Н.М.

Моделювання особистісних конструктів у парадигмальних вимірах нейро-лінгвістичного програмування

Анотація. Стаття присвячена аналізу теоретико-методологічних аспектів моделювання особистісних конструктів суб'єкта життєтворчості у парадигмі нейро-лінгвістичного програмування. У даному контексті проаналізовано особливості теорії NLP, що дозволяють позиціонувати моделювання як ефективний метод навчання навчанню. Доведено, що потенціал NLP у системі комунікативного моделювання особистісних конструктів суб'єктів освітнього процесу визначають механізми формалізації і передання успішного досвіду.

Ключові слова: нейро-лінгвістичне програмування (NLP), генералізація комунікативних програм, модель, моделювання, метапрограма, суб'єктивний досвід.

Токарева Н.Н. Моделирование личностных конструктов в парадигмальных измерениях нейро-лингвистического программирования

Аннотация. Статья посвящена анализу теоретико-методологических аспектов моделирования личностных конструктов субъекта жизнетворчества в

парадигме нейро-лінгвістического програмування. В даному контексті проаналізовані особливості теорії NLP, дозволяють позиціонувати моделювання як ефективний метод навчання. Доказано, що потенціал NLP в системі комунікативного моделювання особистісних конструктів суб'єктів освітнього процесу визначають механізми формалізації та передачі успішного досвіду.

Ключевые слова: нейро-лінгвістическе програмування (NLP), генералізація комунікативних програм, модель, моделювання, метапрограма, суб'єктивний досвід.

N.N.Tokareva. Modelling of personality structural elements in paradigmatic dimensions of neurolinguistic programming

Summary. The article analyses theoretical and methodological aspects of modelling of personality structural elements of the subject of creative life in the paradigm of neurolinguistic programming. In this context, the article analyses the peculiarities of NLP theory, which allows to position the simulation as an effective teaching method of learning performance. It is proved that the potential of NLP in the system of communicative modelling of the personality structural elements of the educational process of subjects define the mechanisms of formalization and transfer of successful experiences.

Keywords: neurolinguistic programming (NLP), generalization of communication programs, model, modelling, metaprogram, subjective experience.

Постановка проблеми. Полімодальність соціокультурних трансформацій у сучасному суспільстві епохи постмодернізму детермінує необхідність переосмислення змістовних тенденцій організації психолого-педагогічного супроводу особистісного становлення людини в умовах складних екзистенційних виборів періоду дорослішання. Особливо актуальною дана проблема є у контексті інтенсивного реформування системи освіти, що не може оминути методологічних концептів гарантованого надання якісних психологічних послуг у навчально-виховному процесі.

Аналіз філософсько-антропологічних (М.Гайдеггер, Ж.Дерріда, Ю.Крістева, Е.Муньє, М.Фуко, К.Ясперс та ін.; В.А.Богданов, Б.А.Глінський, Г.В.Гребеньков, Г.В.Єльнікова, Є.О.Кожемякін, В.С.Ларцев, В.С.Лутай, В.І.Муляр та ін.) і психолого-педагогічних (А.Бандура, Дж.Келлі, К.О'Коннор, М.Крослі, С.Мадді, Н.Пезешкіан, К.Роджерс, Н.Феркло та ін.; Л.І.Анциферова, Г.О.Балл, І.Д.Бех, О.Ф.Бондаренко, В.І.Слободчиков, Є.В.Чорний та ін.) аспектів прогнозування та моделювання перспектив розвитку особистості у змінному соціокультурному контексті дозволяє визнати найбільш перспективним методологічним підґрунтям даної проблеми системно-інтегративний підхід (Г.О.Балл, П.П.Горностаї, Ю.М.Крилова-Грек та ін.), що об'єктивує можливість поєднання (інтеграції) конструктивних складових різних концептуальних підходів до розуміння і пізнання особистості [1, с.9].

Надзвичайно цікавим у площині аналізу можливостей психолого-педагогічного супроводу моделювання особистісних конструктів із позицій інтегративного синтезу є досвід нейро-лінгвістичного програмування (NLP), що позиціонує моделювання як «один із найбільш ефективних на сьогодні метод навчання навчанню» [4, с. 11], сутність якого полягає у виявленні, формалізації і переданні успішного досвіду у різних галузях життєдіяльності людини, зокрема таких як психологія, менеджмент, освіта та інші [4, с. 9].

Постановка завдання. У вимірах означеного континууму нами був здійснений теоретико-методологічний аналіз можливостей комунікативного моделювання особистісних конструктів засобами NLP. Основним завданням ми вважали обґрунтування стратегій використання потенційних можливостей NLP у системі комунікативного моделювання особистісних конструктів суб'єктів освітнього процесу.

Аналіз досліджень із даної проблеми. Поняття «моделювання» є полісемантичним, що обумовлює відмінності його інтерпретації у контексті різних наук.

У системі філософських наук поняття «моделювання» тлумачиться як гносеологічна категорія, що характеризує один із важливих способів опосередкованого пізнання, основний інструмент системних досліджень «моделей реально існуючих предметів і явищ (систем, різноманітних процесів – фізичних, хімічних, біологічних, соціальних) та конструйованих об'єктів для визначення або покращення їхніх характеристик, раціоналізації способів їх побудови» [5, с.373]. Моделювання передбачає використання процедур абстрагування та ідеалізації. Ця ознака особливо суттєва у тих випадках, коли предметом моделювання є складні системи, поведінка яких залежить від великої кількості взаємопов'язаних факторів різної природи [5, с.373]. Модель завжди виконує пізнавальну роль, виступаючи засобом пояснення, передбачення та евристики.

У практичній психології (і зокрема – у парадигмі групового консультування і психотерапії) «моделювання» тлумачиться як прийом демонстрації бажаної поведінки через дії [3, с.426], спрямований на повний розвиток потенціалу учасників інтеракції. Активно використовується поняття «моделювання» у створеній Джоном Гріндером та Ричардом Бендлером у 1970-х роках технології нейро-лінгвістичного програмування (NLP), що має за мету вивчення структури суб'єктивного досвіду і моделювання ефективної поведінки та імпліцитно виражених когнітивних процесів особистості задля досягнення певного результату або реакції. Роберт Ділтс під моделюванням розуміє процес виявлення релевантних психічних стратегій певної людини шляхом аналізу її мовленнєвих паттернів та невербальних реакцій, в результаті чого складаються покрокові стратегії та прийоми («програмування»), які можуть бути використані для передання даної навички іншим людям. Задача моделювання поведінки, відповідно, полягає у створенні інструментальної карти-схеми (або «моделі») ефективною поведінки, яка може бути використана будь-ким для наслідування або відтворення певних аспектів такої поведінки [4, с.46–49]. Моделі, які суб'єкт створює для взаємодії із світом, потребують, згідно із конструктивістською

епістемологією NLP, визначення і репрезентації структурних елементів (складових компонентів моделі) та синтаксису (набору правил або інструкцій, які визначають особливості компонування означених елементів) [2, с.363], що детермінують розгортання метапрограми особистості.

Поняття «метапрограма» з'явилося у NLP у 1970-х роках у дослідженнях науковців (R.Bandler, V.Bodenhamer, L.Cameron-Bandler, R.Dilts, D.Gordon, M.Hall, M.Meyers-Anderson & ets.), які інтерпретували даний феномен як сукупність паттернів, що детермінує послідовність розумового програмування і визначає загальні і характерні паттерни у стратегіях або стилях мислення певної особистості, групи або культури [цит. за 4, с.266]. Боб Боденхамер та Майкл Холл визначають метапрограми як «ментальні/перцептивні програми для сортування і зосередження уваги на стимулах; перцептивні фільтри, що спрямовують увагу, а іноді виконують «нейросортування» або управляють метапроцесами» [2, с.441]. Паттерни метапрограми відображують характеристики емпіричної субстанції певного образу, вербальних означень або відчуттів і обумовлюють відтворення, класифікацію та пунктуацію переживань (та/або інформації), що відтворюються відповідною когнітивною стратегією і є своєрідним фільтром сприймання. Паттерни метапрограм являють собою описи різноманітних способів роботи суб'єкта із проблемним простором або його елементами, що декларують ефективність станів та поведінкових сценаріїв. Багаторівневі метастани свідомості суб'єкта моделювання походять безпосередньо із переживання людиною рефлексивного усвідомлення і є фреймами суб'єктивних значень (семантик), що детерміновані контекстом та закономірностями рефреймінгу (змінення контексту або фрейму для змінення значення досвіду) переконань, цінностей і значень при змінненні внутрішнього світу особистості [2, с.53–54]. Поведінка та дії на основі навички суб'єкта у контексті NLP визначаються як функція «двох базових вимірів: усвідомлення (знання) та компетентність (дія)» [4, с.67], що обумовлює необхідність при моделюванні виявлення та ідентифікації неусвідомлюваної компетентності суб'єкта дії і доведення її до свідомості з метою кращого розуміння, удосконалення і передання навички.

Когнітивна і поведінкова компетентність можуть бути змодельовані імпліцитно (індуктивний процес за допомогою якого людина сприймає структури довколишнього світу) або експліцитно (дедуктивний процес за допомогою якого суб'єкт описує і здійснює означене сприймання). Динаміка моделювання ефективних поведінкових навичок у комплексі стратегій, технік і прийомів NLP відображає рух від імпліцитного моделювання до експліцитного.

Найбільш важливі інтерактивні навички моделювання пов'язані із вербальною та невербальною комунікацією. Мова організовує внутрішні репрезентації суб'єктивного досвіду особистості. Матриця комунікації інкорпорує базові елементи теорії комунікації у практичну модель комунікації [7], що сприяє розумінню значущості процесу комунікації та розвиває більш ефективні комунікативні навички у комплексі моделювання ефективної поведінки особистості.

Найбільш чіткі теоретичні підстави комунікативного порядку синтезу теорії комунікації і ефективних корекційно-розвивальних (та/ або психотерапевтичних) впливів на суб'єкта життєтворчості закладені у нейро-лінгвістичному програмуванні, що базується на генералізації процесу комунікації у життєдіяльності особистості і детермінує створення метамоделі із урахуванням провідної репрезентативної системи та дозволяє будування певної стратегії взаємодії. Б.Боденхамер, аналізуючи процес комунікації у парадигмі NLP, наголошує, що «смісл комунікації полягає у тій реакції, яку вона викликає», наділяючи комунікатора стовідсотковою відповідальністю за бажаний результат [2, с.108].

Разом з тим NLP розширило використання базових положень трансформаційної граматики Н.Хомського [6] за межі лінгвістичних процесів і репрезентацій (J.Grinder, R.Bandler, R.V.Dilts, V.Bodenhamer, M.Hall & etc.). У теорії NLP глибинні структури складаються із сенсорних та емоційних переживань, або «первинного досвіду»; мова людини тлумачиться як «вторинний досвід», тобто як частина суб'єктивної моделі світу, похідну від первинного досвіду [4, с.33–34]. Перетворення «глибинних структур» особистісного досвіду людини (зорові і слухові образи, тактильні відчуття та інші репрезентації) у «поверхневі структури» (слова, знаки і символи, які суб'єкт обирає для опису або презентації первинного сенсорного досвіду) передбачає певне викривлення або втрату інформації шляхом створення карт-моделей, основними механізмами якого є:

- узагальнення – механізм відокремлення елементів або частин індивідуальної моделі від вихідного досвіду, що детермінує утворення цілісної категорії, окремим прикладом якої є означений досвід;
- опущення – механізм вибіркового аналізу певних вимірів досвіду особистості за умови виключення при цьому інших, що забезпечує пропорційність сприймання світу та полярність переживань;
- викривлення – механізм, що змінює сприймання сенсорних даних особистості (наприклад, фантазування тощо) [4, с.32–33].

За посередництвом маніпулювання символами, внесення змін у кодування субмодальностей переживань суб'єкт здатен змінювати свої відчуття і свої внутрішні стани, у контексті яких організовані внутрішні репрезентації особистості.

Задекларована у NLP Дж.Грюндером та Р.Бендлером метамоделі дозволяє працювати із поверхневими структурами мови задля збагачення суб'єктивної моделі світу через відновлення (або корекцію) глибинних структур і зв'язків між ними та вихідним досвідом особистості. Означені положення отримали подальше доведення у працях Роберта Ділтса, який визнавав за глибинними структурами прихований потенціал, що виявляється у конкретних поверхневих структурах як результат послідовних трансформацій. «Подібно тому як N.Chomsky описував це у мові, – підкреслює Р.Ділтс, – глибинна структура нашої ідентифікації виходить на поверхню після низки перетворень, що ведуть через цінності, переконання і здібності до поведінкових проявів у навколишньому світі» [4, с.35].

У парадигмі NLP розрізняють індуктивні перетворення, що детермінують сприймання моделі та створення карти довколишнього світу, і дедуктивні перетворення, що обумовлюють складання описів та поведінкових схем особистості відповідно до суб'єктивного сприймання моделей світу (рис.1.).

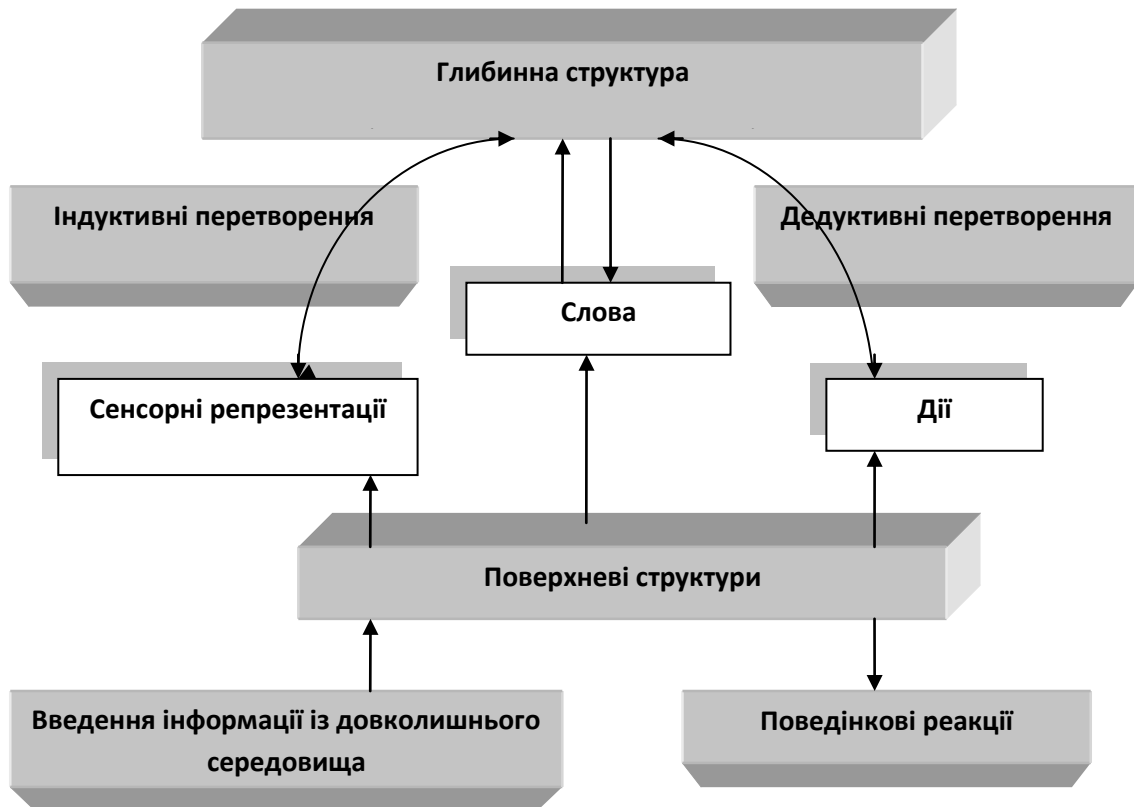

Рис.1. – Зв'язок глибинних і поверхневих структур у парадигмі NLP (за Р. Ділтсом)

Індуктивні перетворення містять у собі процес об'єднання (*chunking up*) з метою віднайдення більш глибинних структур (понять, ідей, універсалій тощо) у різноманітності сенсорного досвіду. Дедуктивні перетворення спрямовані на роз'єднання (*chunking down*) глибинних структур суб'єктивного досвіду і перекодування загальних ідей і понять у конкретні слова, дії та інші форми поведінкових реакцій [4, с.43–44; 7].

Індуктивні перетворення містять у собі процес об'єднання (*chunking up*) з метою віднайдення більш глибинних структур (понять, ідей, універсалій тощо) у різноманітності сенсорного досвіду. Дедуктивні перетворення спрямовані на роз'єднання (*chunking down*) глибинних структур суб'єктивного досвіду і перекодування загальних ідей і понять у конкретні слова, дії та інші форми поведінкових реакцій [4, с.43–44; 7].

Важливим наслідком визнання NLP факту співіснування «чисельних рівнів послідовно більш глибоких структур у будові й організації різних систем», – як наголошує Р.Ділтс, – є ствердження необхідності впливу на всі рівні системи задля здійснення екологічних змін [4, с.35], які мають бути сумісними із іншими

частинами системи і адаптовані до них. У контексті моделювання ефективної поведінки особистості як основної задачі NLP означене положення детермінує принцип конструктивного моделювання нових гнучких взаємозв'язків між поверхневими і глибинними структурами досвіду особистості у комплексі ідентифікації досить повного переліку їх трансформацій на різних рівнях систем і підсистем. Процес моделювання, таким чином, передбачає дослідження взаємозв'язків між низкою різних рівнів досвіду, «у фокусі або центрі конвергенції яких знаходиться ідентифікація як сутність процесу моделювання» [4, с. 54–56] – (див.табл.1).

Таблиця 1.

Логічні рівні моделювання засобами NLP (за Р.Ділтсом)

Рівні моделювання	Мета	Об'єкти аналізу
Соціальне і географічне оточення (макро- і мікрооточення)	Оцінювання зовнішнього контексту впливу і взаємовпливу, що визначають зовнішні можливості або обмеження, на які людина мусить реагувати	Зовнішні поведінкові реакції (<i>коли і де</i> особа здійснює свою діяльність)
Певні види поведінки і дії, до яких долучається людина	Вивчення мікроповедінкових та макроповедінкових паттернів	Дії: загальні паттерни спілкування, роботи, стилю тощо, а також конкретна поведінка (<i>що саме</i> робить людина у своєму оточенні)
Інтелектуальні та когнітивні стратегії та здібності	Дослідження загальних стратегій і навичок – ментальної карти (макрорівень) та деталізації використання мікро когнітивних паттернів	Спрямованість стратегій і навичок (навчання, пам'ять, мотивація, прийняття рішень і креативність) та їх деталізація (візуалізація, внутрішній діалог, сенсорні канали) – <i>як</i> людина продукує поведінку
Система переконань і цінностей	Виявлення базових підкріплень (переконання і цінності), що мотивують і формують стратегії мислення і здібності, необхідні для досягнення поведінкових цілей	Тип значення причинно-наслідкових залежностей і обмежень у життєвому досвіді та конкретизація мотивації і дозволів суб'єктивних паттернів (<i>чому</i> людина робить щось у конкретний час у конкретному місці)
Ідентифікація	Дослідження сприймання ролі, що детермінує переконання, здібності або дії, місії та/ або самосвідомості	Визначення ролі, риси характеру, особистісні конструкти тощо – визначення відчуття місії, притаманної певній людині у межах більш широкої системи (<i>хто</i> реалізує поведінкові сценарії)
Духовний рівень	Оцінка (бачення) суб'єктом поведінки, здібностей, переконань, цінностей, ідентифікації людей у межах більш широкої системи, частиною якої він є	Спосіб дій людини у контексті взаємин із членами родини, колегами, соціальним класом або культурою – <i>ким є</i> (або <i>буде</i>) людина у зв'язку із <i>кимось і чимось</i> <i>це і для кого</i> існує певна навичка або здібність (транс-місія)

Моделювання ефективних стратегій поведінки у NLP не є лінійною послідовністю актуалізації етапів ($S \rightarrow R$), навички організовані навколо моделі TOTE (Test – Operate – Test – Exit):

Перевірка – Дія – Перевірка – Вихід,

що є петлею зворотного зв'язку між цілями, різноманітністю засобів досягнення цих цілей та підставами для оцінки успішності результату. Модель TOTE, як наголошують Б.Боденхамер та М.Холл, описує блок-схему суб'єктивного досвіду людини від стимулу до внутрішньої «обробки» у термінах перевірки людиною стимулу порівняно із внутрішніми моделями (планами, очікуваннями, думками, ідеями, парадигмами), дії або над стимулом, або над картою для їх змінення, перевірки конгруентності або її відсутності і виходу із програми [2, с.372].

Аналіз теоретико-методологічних досліджень (R.Dilts, E.Gallanter, J.Miller, C.Pribram & etc.) дозволяє стверджувати, що модель TOTE передбачає обертання усіх психологічних і поведінкових програм суб'єктивного досвіду навколо означеної мети та різновекторних засобів її досягнення. Р.Ділтс, зокрема, наголошує: «...Функція будь-якої окремої частини поведінкової програми полягає у тому, щоб перевірити інформацію, яка надходить від органів чуття, оцінити свої успіхи або перейти до дій, що дозволяють змінити певну частину актуального переживання так, щоб вона змогла задовольнити критеріям перевірки і можна було перейти до наступної частини програми» [4, с.57; 7]. Отже, у NLP для успішного моделювання певної навички або досягнень необхідно ідентифікувати кожний із відповідних ключових елементів TOTE:

- цілі виконавця;
- обґрунтування і процедури обґрунтування, що використовуються виконавцем (виконавцями) для визначення успішності дій;
- дії виконавця (виконавців), спрямовані на досягнення мети, а також специфічні види поведінки як засоби реалізації цих дій;
- реакція виконавця (виконавців), якщо мета не досягнута із першого разу.

Ефективне моделювання передбачає дослідження певного явища або досягнення у кількох ракурсах, що дозволяє на засадах своєрідного інтуїтивного синтезу розширити розуміння події суб'єктом поведінкової стратегії досягнення конкретних результатів. Основними базовими перспективами сприймання досвіду та інтерпретації інформації у NLP є власна точка зору суб'єкта, сприймання ситуації із позиції іншої людини (ефективність якого обумовлена рівнем розвитку емпатії) та аналіз ситуації незацікавленим нейтральним спостерігачем на засадах дисоціації (відсторонення) від події або діалогу. Р.Ділтс детально означив четверту позицію сприймання досвіду [7]: позицію асоційованого членства «Ми» – погляд із точки зору системи, до якої долучена особа (організація, група, пара). R.Atkinson в якості п'ятої позиції сприймання визначає «універсальну» позицію, що є результатом застосування суб'єктом кванторів спільності – узагальнення характеристик вибірки на всю популяцію («кожний», «все», «завжди», «ніколи» тощо), що не припускають виключень [цит. за 2, с.81–82]. Означена позиція забезпечує гнучкість сприймання чисельних варіацій ментального досвіду.

Згідно із твердженням Б.Боденхамера та М.Холла «вирівнювання позицій сприймання у всіх репрезентативних системах призводить до внутрішньої конгруентності та збільшення особистісних можливостей» [2, с.83]. Здатність свідомо або несвідомо змінювати позиції сприймання відповідно до контексту життєдіяльності детермінує адекватність стратегій реагування особистості і збільшує кількість доступних альтернатив.

У системі реалізації методологічних засад моделювання у парадигмі NLP основною задачею визнається створення інструментальної карти внутрішніх репрезентацій суб'єктивного досвіду, що забезпечує практичне застосування змодельованої стратегії. «Інструментальне використання моделей когнітивних стратегій або форм поведінки людини (або групи людей) передбачає втілення їх у структури, що можуть бути використані для будь-якої практичної мети», – підкреслює Р.Ділтс [4, с.49–50].

Моделювання ефективної поведінки особистості у системі NLP здійснюється відповідно до закону необхідної різноманітності, який передбачає, що «для успішної адаптації і виживання елемент системи має володіти певним мінімальним запасом гнучкості, і ця гнучкість повинна бути пропорційною потенційній варіабельності або невизначеності іншої частини системи» [4, с.29–30]. Відповідно, кількість варіантів, що гарантують отримання результату, залежить від масштабу імовірнісних змін у межах системи, в якій знаходиться бажана мета суб'єкта життєтворчості.

Висновки і перспективи подальших розвідок. На підставі аналізу теоретичних концептів (R.Bandler, R.Dilts, J.Grinder, A.Linden, K.Perutz & ets.) та активної практики застосування NLP (R.Dilts, B.Bodenhamer, M.Hall & ets.) із урахуванням інваріантних ознак реалізації системно-інтегративного підходу в освітньо-виховному процесі найбільш поширеними варіантами комунікативного моделювання особистісних конструктів можуть бути визнані такі:

- переосмислення суб'єктом певного явища (події, стану, поведінки тощо) за рахунок поглиблення «метапізнання» закономірностей і механізмів, які лежать в його основі, задля поширення власного досвіду або використання нових знань в якості допоміжних засобів;
- покращення досягнень, удосконалення результатів виконання певних дій (наприклад, у спорті, навчанні або в управлінні) шляхом визначення конкретних кроків, пов'язаних із досягненням максимального успіху (process reengineering);
- досягнення специфічних результатів (наприклад, вивчення іноземних мов (або інших навчальних предметів), успішне моделювання конструктивних сценаріїв поведінки тощо) на підставі засвоєння схем (алгоритмів), заснованих на моделюванні низки успішних прикладів;
- виділення та/або формалізація певного механізму з метою застосування (перенесення) його в іншому контексті (ситуації) у контексті комунікативного забезпечення моделювання особистісних конструктів.

Здійснений аналіз не вичерпує всіх аспектів означеної проблеми. Подальші наукові розвідки можуть бути спрямовані на інтегрування інших теоретичних

концептів до оптимізації полі модального психолого-педагогічного супроводу особистості у вимірах освітнього простору.

Список використаної літератури

1. Балл Г. О. Интегративно-особистісний підхід у психології : впорядкування головних понять / Г. О. Балл // Психологія і суспільство. – 2009 – № 4. – С. 25–53.
2. Боденхаммер Б. НЛП-практик: полный сертификационный курс. Учебник магии НЛП / Б. Боденхаммер, М. Холл ; [пер. с англ. С. Комаров] – Санкт-Петербург: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 448 с.
3. Глэддинг С. Психологическое консультирование / Сэмюэль Глэддинг; [пер. с англ. А. Можяев]. – Санкт-Петербург : Питер, 2002. – 736 с. – (Серия «Мастера психологии»)
4. Дилтс Р. Моделирование с помощью НЛП / Роберт Дилтс ; [пер. с англ. А. А. Анистратенко] – Санкт-Петербург : Питер, 2011. – 288 с. – (Серия «Практическая психология»).
5. Философский энциклопедический словарь / под ред. акад. С. С. Аверинцева, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичева и др. – 2-е изд. – Москва : Советская энциклопедия, 1989. – 815 с.
6. Chomsky, Noam. Language and Mind, Harcourt Brace Jovanovich / Noam Chomsky. – New York, NY, 1968.
7. Dilts, R.B. Visionary Leadership Skills: Creating a World to which People Want to Belong / R.B. Dilts. – Meta Publications, Capitola, CA, 1996.